

ІМПЕРАТОР ЯК ВИХОВАТЕЛЬ НАРОДУ (ЯПОНСЬКИЙ РЕСКРИПТ ПРО ВИХОВАННЯ 1890 Р. ТА СВЯЩЕННІ ЕДИКТИ КИТАЙСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ)

С. В. Капранов

30 жовтня 1890 р. в Японії було оприлюднено один із найважливіших документів, що закладали основи нової державної ідеології у процесі модернізації країни у період Мейдзі (1868 – 1912). За значенням цей короткий текст стоїть поруч із першою Конституцією 1889 р., а пошана, якою він був оточений, ставить його в один ряд зі священними писаннями релігій світу.

Назва цього документу – *Кьо:іку-ні кансуру цюкуго* 教育ニ関スル勅語¹, скорочено *Кьо:іку цюкуго* 教育勅語 – дозволяє неоднозначне тлумачення, оскільки слово *кьо:іку* 教育 може бути перекладене як “навчання”, “виховання” та “освіта”. У російському японознавстві зазвичай надають перевагу перекладу “освіта” (“образование”), натомість німці вважають, що йдеться про “виховання” (“Erziehung”) [История Японии 1998, 73; Комаровский 2002, 279; Erziehungsedikt; Kaiserliche Verordnung... 1904]. Усталений англійський переклад – “education” – дозволяє обидва тлумачення [The Imperial Rescript ... 1968]. На наш погляд, *кьо:іку* в цьому випадку слід перекладати як “виховання”, оскільки в тексті йдеться не про навчальні заклади чи систему освіти, а про моральні чесноти, і адресатом є не лише вчителі та школярі, а весь народ, усі піддані (*сіммін* 臣民).

Варто зазначити, що саме по собі слово *кьо:іку* – біном китайського походження (кит. *цзяо юй*), що складається з двох частин: “навчати” 教 + 育 “виховувати, ростити”. Найбільш ранній випадок його використання в тексті ми знайшли у Мен-цзи (13:20), який зазначає, що одна з трьох радощів (*ле* 樂) шляхетного мужа² – “збирати найвидатніші таланти Піднебесної, навчати й виховувати їх” (*де Тянь ся ін цай ер цзяо юй чжі* 得天下英才而教育之) [Mencius 1998, 480]. Але й саме поняття навчання-*цзяо* у конфуціанській традиції завжди означало в першу чергу прищеплення учневі певних моральних чеснот, а не лише передання йому певної інформації.

Друга частина назви, слово *цюкуго* 勅語, означає жанр документу. Найчастіше в перекладах його називають “рескриптом”, і це відповідає офіційній версії [див. Кан’ейфуцудоку...1909]. Проте в літературі зустрічаються й інші варіанти – “указ” [История Японии 1998, 73], “едикт” [Erziehungsedikt]; “постанова, наказ” (нім. “Verordnung”) [Kaiserliche Verordnung... 1904]. Звернімо увагу, що слово “рескрипт” походить від латинського *rescriptum* – “написане у відповідь”. Натомість *цюкуго* 勅語 в японській правовій термінології означає *усне* імператорське повеління (про що свідчить ієрогліф 詔 語 – “говорити, розповідати”). І дій-

¹ У даній статті японські слова, крім загальноновживаних, наведено в українській транслітерації М. Федоришина. Транслітеровані слова (крім власних назв) виділено курсивом. Знак : позначає подовження голосного. Для транслітерації китайських слів у даній статті використано українізовану систему Палладія. Ієрогліфічне написання наведено лише там, де це необхідно з точки зору змісту статті.

² Дві інші – коли батьки живі і брати не мають турбот, та коли не соромно ані перед Небом, ані перед людьми.

сно, *Кьо:іку цьокуго* був проголошений імператором Мейдзі³ у палаці 30 жовтня 1890 р. перед прем'єр-міністром Ямагатою Арітомо (1838 – 1922) та міністром освіти, науки і культури Йосікавою Акімасою (1842 – 1920), і лише наступного дня був опублікований в урядовому віснику “*Канпо:*” [Кю:тей рокудзі 1909]. Запис такого усного повеління називався⁴ *цьокугосьо* 勅語書. Цікаво, що на таких записах, як правило, імператор не ставив свій підпис; проте *Кьо:іку цьокуго* є виключенням, на ньому стоїть і підпис, і печатка монарха. Незважаючи на все зазначене, ми вважаємо за доцільне зберігати офіційний переклад *цьокуго* як рескрипт. Таким чином, назву *Кьо:іку цьокуго* ми перекладаємо як “Імператорський рескрипт про виховання” (далі скорочено – Рескрипт).

Текст Рескрипту (переклад див. додаток 1) поділяється на три частини. Перша містить два важливі твердження: (1) що в основі держави від самого початку закладена добродетель-*де* 徳 (япон. *току*); (2) що сутність японської держави (країноєдність – *кокутай* 國體), а також джерело виховання (*кьо:іку*) полягає у єднанні всіх японців у відданості *цю:* 忠 (кит. *чжун*) і пошані до батьків *ко:* 孝 (кит. *сяо*). Усе це цілком відповідає традиційному конфуціанському розумінню держави; новим тут є лише поняття *кокутай*, яке запровадив конфуціанський філософ Аїдзава Сейсісай (1782 – 1863), і яке означає державу (Японію) як єдине тіло, організм, що включає її природу, народ і імператора⁵.

Друга частина містить 12 приписів (*токумоку* 徳目):

1. Пошана (*ко:* 孝) до батька і матері;
2. Дружба (*ю:* 友) з братами і сестрами;
3. Гармонія (*ва* 和) між чоловіком та дружиною;
4. Довіра (*сін* 信) між друзями;
5. Скромність і заощадливість (*кьо:кен* 恭儉) по відношенню до себе;
6. Добродетель (*хакуай* 博愛) по відношенню до інших;
7. Оволодіння науками (*таку* 學) і професійними навичками (*гьо:* 業);
8. Розвиток розумових здібностей (*ціно:* 智能);
9. Вдосконалення моральних якостей (*токкі* 徳器);
10. Пріоритет суспільних інтересів (*ко:екі* 公益) над особистими;
11. Пошана до Конституції (*коккен* 國憲) та слідування законам (*кокухо:* 國法);
12. Вірність обов'язку і хоробрість (*гію:* 義勇).

Третя, заключна частина містить заклик дотримуватися окресленого вище Шляху-Дао 道 (япон. *до:*) і невід'ємних від нього традицій предків.

Як бачимо, за змістом Рескрипт істотно відрізняється від правових актів у західному розумінні: він має радше морально-етичний характер. Незвичним для юридичного документа був і статус Рескрипту. Усі школярі, починаючи з другого класу, повинні були знати його текст на пам'ять. У святкові дні – на День заснування імперії (*Кіренсецу*, 11 лютого), День народження імператора та Новий рік, а з 1927 р. – також на День Мейдзі⁶ (3 листопада) у всіх школах проводили ри-

³ У підготовці тексту Рескрипту брало участь кілька державних діячів, у т. ч. Ямагата Арітомо, юрист Іноуе Ковасі (1843 – 1895), наставник імператора Мотода Нагадзане (1818 – 1891) тощо [Hardacre 1991, 121; The Imperial Rescript... 1968, 139]. Проте визначальне значення мало те, що імператор проголосив Рескрипт від свого імені.

⁴ Термінологія, про яку йдеться, була чинною до запровадження нової Конституції Японії 1945 р.

⁵ Докладніше див. у нашій статті “Трансформації духовної культури Японії в ХІХ ст. (на прикладі сінто)” (у друці).

⁶ День народження імператора Мейдзі, який під іншою назвою зберіг статус державного свята і при наступних імператорах.

туал, під час якого директор перед учнями урочисто зачитував текст Рескрипту. Менш урочисті читання проводилися на щомісячних зборах. Копію Рескрипту, пожалувану монархом, разом із портретами імператора та імператриці зберігали в кожній школі як святиню у спеціальному приміщенні – *хоандені* 奉安殿, перед ними ставили підношення, як на вівтарі божествам-*ками*. Учні й викладачі повинні були церемоніально кланятися копії Рескрипту. Відомі випадки, коли під час пожеж директори шкіл ціною власного життя рятували ці священні копії. Особи, які виявили неповагу до Рескрипту, ставали об'єктом адміністративних покарань і переслідувань. Найбільшого розголосу набув випадок з Уцімурою Кандзо: (у той час – шкільним вчителем)⁷, який відмовився кланятися Рескрипту, оскільки, будучи християнином, вважав цей ритуал за ідолопоклонство. Він був звільнений за наказом міністра освіти і підданий різкій критиці у пресі [Комаровский 2002, 280-281; Hardacre 1991, 108-109, 122-124].

Для детального роз'яснення народу змісту Рескрипту було створено чимало коментарів, перші з яких з'явилися одразу ж по його оприлюдненню. До певної міри це було обумовлено лаконічністю тексту та звичайним для тих часів використанням високого стилю письмової мови *бунго*, близької до класичної японської мови IX – XII ст., і насиченої запозиченнями з *камбуну* – японізованої версії веньяню. Найвпливовішим був виданий 1891 р. коментар відомого філософа Іноуе Тецудзіро: (1855 – 1944) “Роз'яснення Імператорського рескрипту про виховання” (“*Цьокуго енгі*” 勅語衍義), наклад якого нараховував близько чотирьох мільйонів примірників [Hardacre 1991, 122]. Японський уряд докладав зусиль і для ознайомлення з Рескриптом громадян іноземних країн. Про це свідчить, наприклад, видання Міністерством освіти, науки і культури збірника офіційних перекладів цього документу китайською (веньянем), англійською, французькою та німецькою мовами з англійською передмовою [Кан'ейфуцудоку...1909].

Ритуальне вшанування Рескрипту було припинене лише 1945 р. за розпорядженням американської окупаційної адміністрації, а 19 червня 1948 р. рішенням обох палат парламенту цей документ був скасований, проте і досі він до певної міри зберігає популярність: зокрема, його копії поширюють у токійському святилищі Мейдзі-дзінгу, присвяченому обожненому імператору Мейдзі.

Дослідники зазвичай акцентують увагу на політичній ролі Рескрипту, пов'язуючи його з консервативною реакцією на вестернізацію та націоналістичними тенденціями [История Японии 1998, 73; The Imperial Rescript... 1968, 139]; особливо докладно розглядають його роль у становленні так званого “державного сінто” [Комаровский 2002, 279-281; Hardacre 1991, 121-124]. Водночас поза увагою залишається зв'язок Рескрипту з традицією – як японською, так і китайською конфуціанською. На наш погляд, лише помістивши цей документ у контекст традиції, ми можемо визначити, якою мірою він слідує її зразкам і що в ньому є новацією, продуктом модернізації, а відтак, краще зрозуміти особливості змін, що відбувалися в Японії в добу Мейдзі.

У стародавній Японії управління державою (*мацуріто*) розуміли як космогонічний ритуал (*мацурі*). Таке бачення цілком відповідає й архаїчній китайській традиції, до якої конфуціанство, проте, додало аспект морального виховання. Накази досконаломудрих правителів давнини стали частиною конфуціанського канону (“*Шу цзін*”). У японській культурі божественний статус *тенно*: віддавна надавав його наказам (*мікотонорі* або *семмьо*:) ще більшої сакральності, їхній запис і проголошення мали ритуальний характер [докладніше див.: Норито. Сэмме

⁷ Уцімура Кандзо: (1861 – 1930) – видатний японський християнський мислитель.

1991, 57-58]. О. М. Мещеряков виділяє серед функцій японського імператора – поруч із судовою, дипломатичною, військовою тощо – освітньо-виховальну функцію. З традиційного погляду, *тенно*: був “культурним героєм” – покровителем знання, наук, віршування, ініціатором запровадження шкільної освіти [Мещеряков 2004, 75, 77]. Дослідник зазначає: “Крім того, *тенно*: вважали головним “експертом” у справі навчання народу моральної поведінки. Збереглися численні укази, як слід вести себе при дворі і як вдягатися, похвала батьколюбивим синам та дочкам, вірним чоловікам та дружинам, заклики до скромності в побуті, викорінення пиття вина тощо” [Мещеряков 2004, 78]. Усе це до певної міри пояснює особливості тексту і функціонування Рескрипту. Проте звернення до китайської традиції дає, на наш погляд, значно більше матеріалу для порівняння.

II

Найближчий аналог Рескрипту ми знаходимо у Китаї династії Цін. Це так званий Священний едикт (*Шен юй 聖諭*⁸) імператора Кансі (прав. 1661 – 1722), четвертого імператора цієї династії, проголошений 1670 р. Він включає 16 настанов (див. додаток 2).

Едикт Кансі породив цілу низку текстів, спрямованих на його тлумачення та роз’яснення широкому загалу. В. Майр аналізує десять таких книжок, написаних різними варіантами китайської мови – від високого класичного веньяню до розмовної мови – та з різними підходами до тлумачення Священного едикту (див. зведену таблицю [Mair 1987, 356]). Найбільшим авторитетом з них користувався, звісно, коментар, написаний 1724 р. сином Кансі – імператором Юнчженом (прав. 1723 – 1735). Цей досить великий – близько 10 тис. ієрогліфів – текст під назвою “Розлогі повчання до Священного едикту” (“*Шен юй гуан сюнь*” 聖諭廣訓) був перекладений маньчжурською та монгольською мовами [Mair 1987, 336-337]. Найбільш популярним тлумаченням розмовною мовою була книга Ван Юпу (1681 – 1760) “Розширення розлогих повчань до Священного едикту” (“*Шен юй гуан сюнь янь*” 聖諭廣訓衍)⁹.

Маньчжурські імператори створили й систему, що мала доносити зміст едикту Кансі (пізніше – з коментарем Юнчжена) до широкого загалу: його зміст повинні були роз’яснювати спеціальні сільські лектори *сян юе* 鄉約; лекції мали відбуватися першого та п’ятнадцятого числа щомісяця. У XVIII ст. в кожному населеному пункті було створено спеціальне місце для проведення таких лекцій, які мали ритуальний характер [Mair 1987, 349-351]. За описом В. Мілна, це був “чистий, просторий публічний зал” з підвищенням, на якому стояла табличка з ім’ям імператора; звідти можна було пройти в інший зал – “на кшталт молитовні” – з вівтарем, на якому запалювали пахощі, та сценою. Слухачі збиралися у святковому вбранні, тричі преклоняли коліна перед табличкою з імператорським ім’ям, щоразу тричі кланяючись земно, потім проходили до “молитовні”, де, власне, і проходила лекція. Крім лектора, в ритуалі брав участь церемоніймейстер, який керував усім дійством [Milne 1870, vii-viii]. Згідно зі свідченнями європейців першої пол. XIX ст., лекції зі “Священного едикту” нерідко проводи-

⁸ Дослівно цю назву краще перекласти як “Премудрі поради” або “Премудре напучування”, проте ми будемо дотримуватися усталеної в західній літературі назви “Священний едикт” (“The Sacred Edict”).

⁹ Пізніше поширена в більш офіційній редакції під назвою “Прямі пояснення розлогих повчань до Священного едикту” (“*Шен юй гуан сюнь чжі цзе*” 聖諭廣訓直解). Англійською мовою переклали В. Мілн [Milne 1870] і Ф. Баллер (з паралельним текстом оригіналу) [Baller 1892]. Див. також переклад фрагментів, які інтерпретують дев’яте правило Кансі: [Wang Youpu’s... 1993]. Про Ван Юпу та його книгу див. [Mair 1987, 337-340].

лися у храмах (наприклад, у храмі бога-заступника міста) [Maig 1987, 352-354]. Крім таких офіційних церемоній, були й неформальні читання, які проводили мандрівні проповідники конфуціанської моралі. Як повідомляє у своїй автобіографії відомий вчений Го Можо (1892 – 1978), перед виступом такий проповідник також споруджував своєрідний вівтар з табличкою, на якій була написана назва едикту, запалював свічки та пахощі, кланявся. Подібні неформальні лекції нерідко супроводжувалися акомпанементом дзвоників або бамбукових тріскачок і розповідями повчальних історій. У Кантоні в 1880-ті роки такі дійства відбувалися мало не щодня [Maig 1987, 354-355].

“Священний едикт” Кансі, проте, мав прототип. Його створив трьома століттями раніше перший імператор династії Мін – Чжу Юаньчжан (храмове ім’я – Тай-цзу, правив під гаслом Хун-у 1368 – 1398). Цікаво, що він обрав для своєї династії назву “Світла” (*мін* 明), що перегукується з гаслом “Мейдзі” 明治 (кит. *мін чжі*) – “Світле правління”. Він також запровадив звичай не міняти *няньхао* (“гасло правління”) протягом усього перебування на престолі, відтак імператорів називати за гаслами правління [Крюков, Малявин, Софронов 1987, 23]. У Японії аналогічну новацію було запроваджено за імператора Мейдзі.

Повчання народів Чжу Юаньчжана було дуже лаконічним, як свідчить його інша назва “Лю юй” (六諭) – “Шість правил”¹⁰:

1. 孝順父母 *сяо шунь фу му* “Шануй і слухайся батька й матері”
2. 尊敬長上 *цзунь цзін чжан шан* “Поважай старших”
3. 和睦鄉里 *хе му сян лі* “Живи у злагоді з сусідами”
4. 教訓子孫 *цзяо сюнь цзи сунь* “Навчай дітей і онуків”
5. 各安生理 *ге ань шен лі* “Кожен спокійно роби свою справу”
6. 毋作非為 *гуань цзо фей вей* “Не чини зла”.

Донести ці настанови до народу, за задумом імператора, повинні були представники обцинних органів самоуправління – “старці” (*лао жень*) [Крюков, Малявин, Софронов 1987, 26]. Чиновник Чжун Хуамін у 1587 р. написав книжку “Ілюстроване пояснення Священного едикту” (“Шен юй ту цзе” 聖諭圖解), яка містила до кожного правила прозовий коментар, вірш, малюнок та повчальну історію, що стосувалася малюнка. Книжку було вирізьблено на кам’яній стелі, відбитки з якої повинні були бути розповсюджені таким чином, щоби кожна сім’я мала власний примірник [Maig 1987, 327–328]. Імператор маньчжурської династії Шуньчжі (прав. 1643 – 1661), батько Кансі, наказав 1652 р. пропагувати Священний едикт Чжу Юаньчжана по всій імперії, для чого і створив згадану вище систему сільських лекторів [Maig 1987, 349]. Отже, Шість правил слугували безпосереднім взірцем для Кансі.

Для нашого дослідження, однак, важливо, що у зв’язку з пропагандистською компанією 1652 р. Фань Хун написав новий коментар до едикту Чжу Юаньчжана – “Роз’яснення Шести правил” (“Лю юй янь і” 六諭衍義) [Maig 1987, 328]. Саме ця книга на початку XVIII ст. потрапила до королівства Рю:кю:¹¹ завдяки вченому-конфуціанцю і рюкюському державному діячу Тей Дзюнсоку (1663 – 1735); згодом він подарував її копію Йосімуне, восьмому сьогуну династії Токугава (прав. 1716 – 1745). За наказом *бакуфу* філософ-конфуціанець Муро Кю:со: (1658 – 1734) написав до цієї книги коментар, “Сутність роз’яснення Шести правил” (“Рікюю енгі тай” 六諭衍義大意), який був поширений як підручник у школах

¹⁰ Англійський переклад див. [Maig 1987, 327], російський – див. [Крюков, Малявин, Софронов 1987, 26].

¹¹ Нині – японська префектура Окінава.

(теракоя) [Сюй Тінтін 2007, 41-44, 46-47]. Таким чином, едикт Чжу Юаньчжана був добре відомий у Японії і міг послужити взірцем для творців Рескрипту [Сюй Тінтін 2007, 48]. Втім, лекції зі Священного едикту” Кансі проводилися до кінця існування імперії Цін, і, безперечно, також були відомі японцям у ХІХ ст.

III

Порівняння едиктів Чжу Юаньчжана і Кансі свідчить, що, попри безперечну спадковість, належність до однієї традиції і однакову спрямованість, цінський едикт не є простим розширенням мінського. Близькими за змістом є перші пункти в обох едиктах (у Чжу Юаньчжана йдеться лише про пошану до батьків *сяо* 孝, а у Кансі – ще й про пошану до старших братів), практично тотожними – треті (в обох випадках йдеться про гармонію *хе* 和 серед сусідів); четвертий пункт Чжу Юаньчжана збігається за змістом з одинадцятим пунктом Кансі (належне виховання молодого покоління), а п’ятий, відповідно, з десятим (сумлінне ставлення до своєї професії). Усі ж інші пункти не мають однозначних відповідників, хоча, звісно, до злодіянь, які забороняє шосте правило Чжу Юаньчжана, відносяться і наклепи, і надання при-тулку дезертирам, і ухиляння від податків (правила 12 – 14 Кансі). Загалом едикт маньчжурського імператора має значно конкретніший характер, на той час як його мінський прототип містить, можна сказати, загальнолюдські моральні засади.

Порівняймо тепер едикти китайських імператорів з Рескриптом імператора Мейдзі. Вступна та заключна частини не мають відповідників у китайських текстах, тому варто обмежитися лише 12-ма приписами-*токумоку*. Перший і другий з них відповідають першому припису Кансі, причому перший *токумоку* (“пошана до батька і матері” – 父母二孝 *фубо-ні ко:*) майже дослівно повторює перше правило Чжу Юаньчжана (孝順父母 *сяо шунь фу му*). П’ятий припис Рескрипту (скромність і заощадливість) близький до п’ятого припису Кансі (заощадливість та економність). Сьомий *токумоку* (оволодіння науками та професійними навичками) до певної міри відповідає шостому припису Кансі (необхідність шкіл), але має істотну відмінність – Кансі закликає підданих підтримувати школи, а японський імператор воліє, щоби вони самі вчилися. Десятий припис Рескрипту, що закликає в першу чергу дбати про суспільний інтерес, можна віддалено співвіднести з третіми позиціями в обох китайських едиктах, де йдеться про злагоду серед сусідів, проте відмінності очевидні. Нарешті, одинадцятий *токумоку* (законослухняність) подібний до восьмого припису Кансі, але в останньому йдеться про необхідність навчати законів. Інші шість *токумоку* Рескрипту не мають відповідників у китайських едиктах¹². Це, однак, не означає, що ці приписи не відповідають конфуціанській традиції. Наприклад, четвертий *токумоку* – “довіра між друзями” (朋友相信 ㄟ *хо:ю: ай сіндзі*) є перефразованою цитатою з Мен-цзи (5:4): 朋友有信 *пен ю ю сін* “між друзями є довіра” [Mencius 1998, 189]. Наявність у Рескрипті припису “у разі необхідності мужньо віддати життя за Батьківщину” і відсутність її у китайських едиктах можна пояснити самурайською традицією Японії.

Загалом настанови Рескрипту є менш конкретними, ніж едикту Кансі – наприклад, заклики розвивати розумові здібності або вдосконалювати моральні якості не містять вказівок, про які саме здібності (якості) йдеться. Так само закликає оволодівати науками і професійними вміннями менш конкретний, ніж настанова цінувати хліборобство та шовкопрядіння. Це легко пояснити спрямованістю

¹² Сюй Тінтін вважає, що припис гармонії-ва у подружжі є результатом впливу коментарю Муру Кю:со: до третього правила Чжу Юаньчжана [Сюй Тінтін 2007, 45, 48]; проте ми тут обмежуємося порівнянням основних текстів без урахування коментаторської традиції, бо остання вимагає окремого дослідження

реформ Мейдзі на модернізацію країни, а отже, необхідністю засвоєння нових знань, створення нових галузей економіки тощо. Слід звернути увагу й на наявність у Рескрипті сполучення ієрогліфів 國憲 *коккен* у новому значенні “Конституція”, що є виразним знаком суспільних змін. Також важливо, що, згідно з Рескриптом, добродійність японця має бути спрямована на всіх співгромадян, а не лише на родичів та сусідів. Можна сказати, що, при всій своїй традиційності, Рескрипт орієнтований на формування громадянина модерної держави. Такі цінності, як пріоритет суспільного інтересу над приватним, повага до конституції, готовність до захисту своєї країни були прийнятні й зрозумілі для будь-якої західної держави того часу. У порівнянні з цим едикт Кансі має більш охоронний характер – у ньому значно більше застережень та заборон. Це не дивно, адже перед маньчжурським імператором наприкінці XVII ст. стояло зовсім інше завдання, ніж перед японським наприкінці XIX ст.: насамперед треба було стабілізувати китайське суспільство після тривалого періоду повстань і війн. Але обидва вони, і Кансі, і Мейдзі, черпали з єдиного джерела – конфуціанської традиції.

У будь-якому разі імператорські настанови треба було донести до підданих. Китайські імператори, як було зазначено вище, використовували для цього бюрократичний апарат, доповнений спеціальним інститутом “сільських лекторів” *сян юе*. Імператор Мейдзі, натомість, використовував школи. У цьому проявилася далекоглядність нової японської правлячої еліти: закон про освіту 1872 р. та запроваджена 1885 р. обов’язкова всезагальна початкова освіта [История Японии 1998, 70-72] створили систему державних шкіл, яка охоплювала все населення, а отже, дозволяла ефективно впливати на формування молодого покоління.

Потужним засобом такого впливу в конфуціанській культурі віддавна вважали ритуал. Як можна зрозуміти з викладеного вище, ритуальний характер притаманний функціонуванню як Рескрипту, так і едикту Кансі (щодо едикту Чжу Юаньчжана ми не маємо певних відомостей). В обох випадках читання тексту проводилися в урочистій обстановці; вони мали регулярний характер, пов’язаний з календарним циклом; тексту, як святині, складали шану поклонами й підношеннями пахоців, свічок тощо; для ритуалу використовували особливе приміщення. Ми бачимо також, що в обох випадках сакральний характер тексту був пов’язаний із сакральністю імператора.

Проте були й значні відмінності. Так, у Китаї присутність імператора символізувала табличка з його ім’ям, а в Японії – світлини імператора та імператриці. Це була ознака нової доби не лише через спосіб відтворення лику государя (фотографія), а й тому, що до реформ Мейдзі традиції портретування імператорів не було, більше того, існувала заборона бачити обличчя монарха [Мещеряков 2004, 98]. Далі, у Китаї для ритуального читання і тлумачення едиктів використовували особливий зал або вже наявний храм, у Японії ж читання проводили у школах, а спеціальна будівля була призначена для збереження копії Рескрипту та портретів імператорського подружжя. Це можна пояснити впливом традиції *сінто*, згідно з якою найбільш сакральний предмет у святилищі – *сінтай* – зберігають в окремому приміщенні, недоступному для звичайних смертних. Зазначмо, що й сам ритуал поклоніння імператорському наказу, звичний для Китаю, у Японії сприймався як нововведення. Так, Уцімура Кандзо: називає поклін на адресу Рескрипту “дивною церемонією”, “новим винаходом [директора] школи” і свідчить про свою розгубленість, викликану незвичністю цього обряду [див. Hardacre 1991, 123]. Таким чином, стара китайська традиція на японському ґрунті ставала новацією і добре вписувалася в контекст модернізації.

Нарешті, варто звернути увагу, що едикти розглянутого вище типу видавали імператори, які стояли близько до початку династії¹³; їхні наступники лише підтримували сакральний статус документу. Це відповідає конфуціанській історіософії, згідно з якою нова династія отримує новий мандат Неба, і, таким чином, відбувається свого роду оновлення світу. Видання нового морального кодексу було, вочевидь, частиною ритуалу такого оновлення; водночас нові заповіді заново стверджували цінності, проголошені досконаломудрими давнини. Імператор Мейдзі, хоча й не започатковував династії (навпаки, підкреслював свою приналежність до божественного роду, що одвічно правив Японією), також розглядав своє правління як оновлення. Про це свідчить, зокрема, слово *ісін* 維新 (кит. *вей сін*), яким було позначено його реформи, адже воно апелює до фрази у “Ші цзіні”, де йдеться про надання нового Небесного мандату династії Чжоу¹⁴. Отже, видання Рескрипту мало й такий ритуальний космогонічний аспект.

Проведений вище аналіз дозволяє зробити такі висновки.

Рескрипт про виховання імператора Мейдзі від 30.10.1890 р. наслідує конфуціанську традицію, конкретними формами якої стали священні едикти китайських імператорів Чжу Юаньчжана та Кансі. Архетипова модель, що лежить в основі усіх цих трьох актів, має такий вигляд. Імператор, як космократор (Син Неба 天子 *тянь цзи* / Небесний Володар 天皇 *тенно*:), здійснює впорядкування Піднебесної за допомогою доброчесності-Де; причому важлива частина цього впорядкування полягає у вихованні народу через надання йому нової системи заповідей. Ця дія включає три складові: (1) проголошення нового кодексу; (2) донесення його до кожного мешканця держави; (3) підтримання сакрального статусу кодексу за допомогою ритуалу.

Водночас порівняння Рескрипту зі священними едиктами дозволяє виявити істотні новації, внесені японським імператором і його оточенням як на рівні змісту, так і на рівні функціонування. По-перше, Рескрипт змальовує ідеал громадянина модерної держави, який шанує її конституцію, дбає про суспільний інтерес, прагне нових знань і готовий захищати свою Батьківщину; китайські едикти, натомість, спрямовані на формування добропорядного члена клану і локальної громади. Таким чином, одвічні конфуціанські цінності набувають нового, модерного звучання. По-друге, для поширення Рескрипту було використано систему освіти західного зразка, що наповнило її традиційним змістом і перетворювало на нову форму давнього *кьо:іку*, “навчання і виховання талантів Піднебесної шляхетним мужем”. По-третє, запозичення традиційного для Китаю ритуалу вшанування імператорського наказу стало в Японії новацією, складовою модернізаційних реформ, а винайдені форми ритуалу сполучали традиції сінто та нові явища (імператорські світлини). Таким чином, оцінка Рескрипту як консервативного є однобічною й потребує серйозної корекції: слід, радше, говорити про діалектичне поєднання в ньому традиційних і новаторських рис. Рескрипт про виховання 1890 р. можна без перебільшення назвати програмою модернізації суспільства на основі традиційних моделей і цінностей.

¹³ Засновником династії Цін вважають Нурхаці, проте назву “Цін” династії дав лише його наступник Абахай, а першим китайським імператором цієї династії був Шуньчжі [Крюков, Малявін, Софронов 1987, 27-28, 276]. Таким чином, Кансі був *de facto* другим імператором династії Цін. Водночас варто нагадати, що Шуньчжі виконав ритуал морального оновлення, відновивши статус Священного едикту Чжу Юаньчжана.

¹⁴ 周雖舊邦、其命維新 Чжоу суй цзю бан, ці мін вей сін “Хоча Чжоу – давня країна, її [Небесний] мандат оновився” (Ші-цзіні III, I, 1:1). Пор. англ. переклад Дж. Легга: [Book of Poetry], рос. переклад А. Штукіна: [Шицзин 1987, 218].

ДОДАТКИ

1. Імператорський рескрипт про виховання¹⁵

Так Ми вважаємо¹⁶: у далеку давнину найясніші Предки Нашої династії започаткували державу і укорінили далекосяжну Доброчесність¹⁷; це – глибоко! Наші піддані у відданості та в пошані до батьків міради сердець воєдино злили, з покоління у покоління її красу являли, і в цьому – слава країноєдності¹⁸ держави Нашої, і джерело виховання – також воістину в цьому.

О, Наші піддані! Батька і матір шануйте, з братами і сестрами будьте дружні; у подружжі плекайте злагоду, серед друзів плекайте довіру; себе тримайте у скромності й заощадливості, добродійність же ваша нехай досягне всіх; опануйте науки і майстерностями оволодівайте, і тим розум свій розвивайте, і чесноти свої вдосконалюйте; про спільне благо найперше дбайте, і у власних життєвих справах не замикайтеся¹⁹; Конституцію поважайте, і законам слідуйте; а як прийде лиха година, доблесно на службу країні станьте. Так належить підтримувати славу долю імперії Нашої²⁰, вічної, як Небо і Земля. Чинячи так, ви єсте не тільки вірні, добрі піддані Наші, а й славних звичаїв Ваших предків гідні спадкоємці.

Цей Шлях, воістину, є заповітом Наших найясніших Предків, і його Нам, їхнім нащадкам, разом із підданими Нашими треба пильнувати, – слідувати йому нині, як і в давнину, не відхиляючись, ані всередині, ані зовні його не порушуючи. Ми бажаємо разом із вами, Нашими підданими, твердо це в пам'яті закарбувавши, у цій Доброчесності поєднатися.

23-го року Мейдзі²¹, десятого місяця, тридцятого дня.

Власноручно підписано Його Величність і скріплено печаткою²².

2. “Священний едикт” Кансі²³

1. 敦孝弟以重人倫 *дунь сяо ді і чжун жень лунь*

Щирсердо шануйте батьків і старших братів, щоби зміцнювати людську моральність.

2. 篤宗族以昭雍睦 *ду цзун цзу і чжао юн му*

Сердечно ставтеся до своїх родичів, щоби засяяли приязнь і злагода.

3. 和鄉黨以息爭訟 *ва сян дан і сі чжен сун*

Підтримуйте злагоду серед сусідів, щоби припинити сварки й суперечки.

¹⁵ Переклад виконано з оригіналу з урахуванням перекладу сучасною японською мовою за [Кьо:іку цюкуго]. Пор. офіційний англійський переклад: [The Imperial Rescript... 1968].

¹⁶ В оригіналі 朕惟フニ *Цін омоу-ні* – стандартна формула-зачин імператорської промови. В англійському перекладі замінена на “Know ye, Our subject”.

¹⁷ 德 Току, кит. *Де*.

¹⁸ Країноєдність – неологізм, запропонований для перекладу терміну *кокутай* В. А. Рубелем

¹⁹ В оригіналі 公益ヲ廣メ世務ヲ開キ *ко:екі-о хіроме, сейму-о акі*, дослівно “розширивши суспільні інтереси, відкривши життєві справи”.

²⁰ В оригіналі 皇運 *ко:ун* “імператорська доля”. Ми слідували перекладу сучасною японською мовою: 皇國の繁栄 *ко:коку-но хан'ей* “процвітання імперії”. Пор. англійський переклад: “the prosperity of Our Imperial Throne”.

²¹ 23-й рік Мейдзі – 1890 р.

²² В оригіналі 御名御璽 *гомей гоодзі* “імператорський підпис, імператорська печатка”.

²³ Текст оригіналу наведено за [Baller 1892, 184-210]. Англійські переклади див.: [Milne 1870; Baller 1892; The Qing Dynasty... 2000]; російський переклад див.: [Малявін 2000, 109-110].

4. 重農桑以足衣食 *чжун нун сан і цзу і ші*
Високо цінують хліборобство і шовкопрядіння, щоби вистачало одягу та їжі.
5. 尚節儉以惜財用 *шан цзе цзянь і сі цай юн*
Шануйте заощадливість та економність, щоби не марнувати майно.
6. 隆學校以端士習 *лун сюе сяо і дуань ші сі*
Нехай процвітають школи, щоби починали навчатися [майбутні] вчені мужі.
7. 黜異端以崇正學 *чу і дуань і чун чжен сюе*
Викорінюйте хибні гадки, щоби вшанувати істинне вчення.
8. 講法律以儆愚頑 *цзян фа люй і цзін юй вань*
Навчайте законів, щоби попереджати дурних і впертих.
9. 明禮讓以厚風俗 *мін лі жан і хоу фен су*
Прояснюйте ритуал і поступливість, щоби поліпшити звичаї.
10. 務本業以定民志 *у бень є і дін мін чжі*
Сумлінно займайтеся [своєю] основною професією, щоби були постійними прагнення народу.
11. 訓子弟以禁非為 *сюнь цзи ді і цзін фей і*
Наставляйте дітей і молодших братів, щоби заборонити зlodіяння.
12. 息誣告以全善良 *сі у гао і цюань шань лян*
Припиніть наклепи, щоби [зберегти] цілим благо і добро.
13. 誠匿逃以免株連 *цзе ні тао і мянь чжу лян*
Застерігайте від надання притулку дезертирам, щоби не стати співучасником злочину.
14. 完錢糧以省催科 *вань цянь лян і шен цуй ке*
Сплачуйте всі податки²⁴, щоби уникнути примусу й покарання.
15. 聯保甲以弭盜賊 *лян бао цзя і мі дао цзей*
Об'єднуйтеся у спілки самозахисту (*баоцзя*)²⁵, щоби припинити крадіжки та розбій.
16. 解讐忿以重身命 *цзе чоу фень і чжун шень мін*
Позбувайтесь ворожнечі й гніву, щоби було поціноване людське життя.

ЛІТЕРАТУРА

- История Японии.** Т. II. 1868–1998. Москва, 1998.
Комаровский Г. Е. Государственный синто // **Синто – путь японских богов.** Т. I. Санкт-Петербург, 2002.
Крюков М. В., Малявин В. В. Софронов М. В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. Москва, 1987.
Малявин В. В. Китайская цивилизация. Москва, 2000.
Мещеряков А. Н. **Японский император и русский царь: элементная база.** Москва, 2004.
Норито. Сэммё. Пер. со старояпонского Л. М. Ермаковой. Москва, 1991.
Шицзин: Книга песен и гимнов. Пер. с кит. А. Штукина. Москва, 1987.

²⁴ Дослівно – “гроші та їжа”, тобто податки грошима й натурою.

²⁵ За династії Мін спілки *бао* включали сто сімей; вони ділилися на *цзя* – об'єднання по десять сімей у кожному. За династії Цін *бао* включали тисячу, *цзя* – сто сімей.

Baller F. W. The Sacred Edict with a Translation of the Colloquial Rendering Notes and Vocabulary. Shanghai, 1892.

Book of Poetry 詩經 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ctext.org/book-of-poetry>

Erziehungsedikt vom 30. Oktober 1890. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20070519022216/http://www.cx.unibe.ch/~ruetsche/japan/Japan9.htm>

Hardacre H. Shintō and the State 1868-1988. Princeton, New Jersey, 1991.

Kaiserliche Verordnung über die Volkserziehung (30. Oktober 1890) // **Unser Vaterland Japan.** Ein Quellenbuch geschrieben von Japanern. Leipzig, 1904.

Mair V. H. Language and Ideology in the Written Popularizations of the Sacred Edict // **Popular Culture in Late Imperial China.** Berkeley, Los Angeles; London, 1987.

Mencius 孟子 : A Chinese-English Bilingual Edition. Shandong Friendship Press, 1998.

[*Milne W.*] **The Sacred Edict: Containing Sixteen Maxims of the Emperor Kang-Hi, Amplified by His Son, the Emperor Yoong-Ching; Together with a Paraphrase on the Whole, by a Mandarin. Tr. from the Chinese original, and illustrated with notes by the Rev. William Milne.** Shanghai, 1870.

The Imperial Rescript of Education // **Sources of Japanese Tradition.** Vol. II. New York and London, 1968.

The Qing Dynasty “Sacred Edict” // **Sources of Chinese Tradition: From 1600 Through the Twentieth Century.** Vol. 2. New York, 2000.

Wang Youpu’s Sacred Edict Lecture: “Exhortations on Ceremony and Deference” // **Chinese Civilization: A Sourcebook.** New York, 1993.

[Кан’ейфуцудоку...] 漢英仏独教育勅語訳纂。東京、明治42年[1909].

[Кью:іку цьокуго] 教育勅語 - 原文と現代語訳。 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kan-chan.stbbs.net/docs/chokugo.html>

[Кю:тей рокудзі] 宮廷録事 // 官報。明治23年 [1909], 第2203号 (10月31日)。

[*Сюй Тінтин*] 許婷婷。 徳川日本における「六諭」道德言説の変容と展開 // **東京大学大学院教育学研究科紀要**, 2007, 第47卷。